

Veeartsen, empiristen en de runderpest in het rampjaar 1866

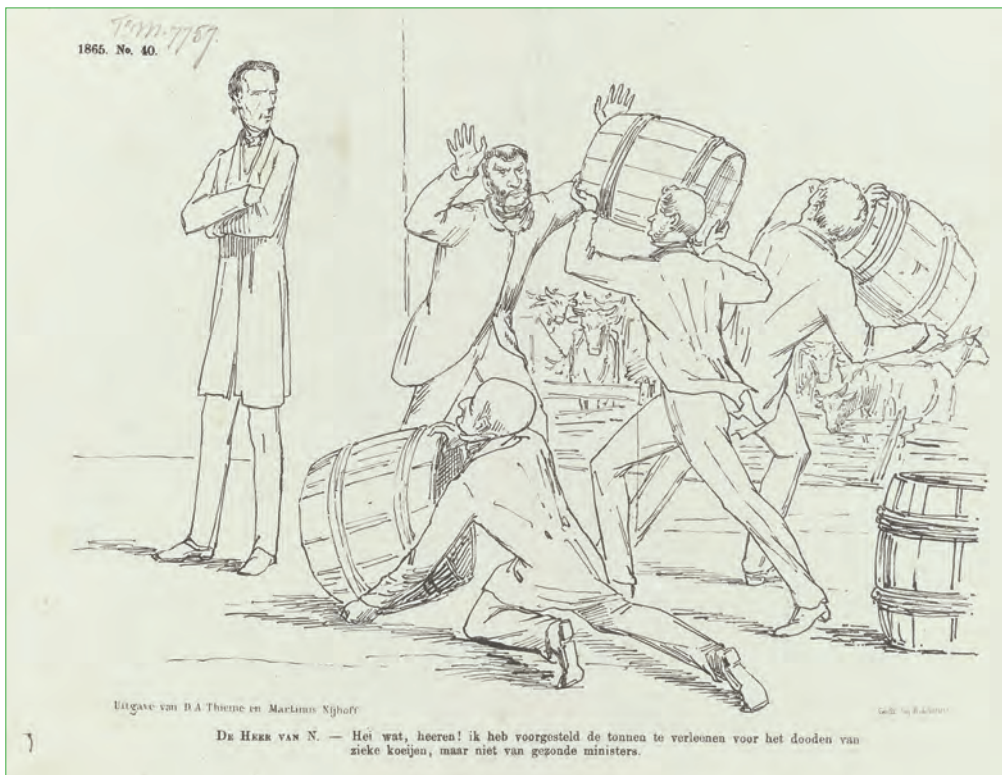
Gertjan Moers

In 1865 brak in Engeland de runderpest uit. In de zomer van dat jaar kwam een besmet koppel van 20 ossen uit Engeland aan in Rotterdam met als gevolg dat begin augustus 1865 de eerste besmettingsgevallen in Kethel bij Schiedam werden geconstateerd. De runderpest had Nederland bereikt! Op 28 augustus 1865 werd de eerste keer de ziekte in Zegwaard geconstateerd bij een rund dat op de markt in Delft was geweest. Het was het eerste besmette beest in de gemeenten Zegwaard en Zoetermeer. Heel veel dieren zouden volgen. De jaren 1865 en 1866 werden ware rampjaren voor Zoetermeer en Zegwaard.

De eerste veeartsen in Zoetermeer-Zegwaard

Tijdens de uitbraak van de runderpest in 1865-1867 hadden veeartsen een belangrijke rol. Maar daarover later meer. Al eerder, in 1844, is er voor het eerst sprake van een veearts in Zoetermeer en Zegwaard. Dit was de op dat moment 23-jarige

Spotprent op de maatregelen van minister Thorbecke bij de bestrijding van de runderpest, 1865, Johan Michaël Schmidt Crans (collectie Rijksmuseum)

Hagenaar Simon van der Vaart. Hij werd voor het laatst in Zegwaart genoemd in een geboorteakte van zijn dochter in 1859. Vermoedelijk is hij in 1861 naar Leiden vertrokken. Van der Vaart woonde eerst in de Dorpsstraat en de Vlamingstraat en later aan de Molenweg.

Veearts was in de 19e eeuw een nieuwe professie. Voordat er veeartsen waren werd de hulp ingeroepen van zogenaamde empirici of empiristen. Dit waren niet-gediplomeerden die door ervaring kennis over dieren hadden opgedaan. Empirisme komt uit het Latijn en betekent 'kennis uit ervaring'. De empiristen noemden zich vaak paardenmeesters of paardendokters en koehelpers. Of "paardeprofester" (paardenprofessor) zoals 'Henkie' uit Stompwijk werd genoemd toen hij in 1901 terecht stond voor zijn ongediplomeerde praktijken. Deze empiristen hadden niet altijd (goede) oplossingen voor veeziekten. Zeker niet waar het besmettelijke ziekten betrof. Vandaar dat in 1821 in Utrecht een Rijksveeartsenijschool werd opgericht. Men hoopte dat wetenschappelijk opgeleide veeartsen het probleem met veeziekten beter konden beheersen. Al werd het niet grootschalig aangepakt. In 1826 waren door het Fonds van de Landbouw slechts twaalf plaatsen ter beschikking gesteld voor de opleiding van Rijksveearts. Daardoor was het aantal afgestudeerde veeartsen ook niet schokkend hoog. In 1839 en 1840 waren respectievelijk tien en elf veeartsen afgestudeerd.

Veedrijver Hein Klos met zijn kinderen en een koe

Ter indicatie, in studiejaar 2018-2019 zijn er 225 opleidingsplaatsen op de faculteit diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. En één veearts in Zoetermeer en Zegwaard? Vergelijk dat eens met tegenwoordig. De in Utrecht afgestudeerde studenten heten inmiddels geen veearts meer maar dierenarts. Nederland telt tegenwoordig ongeveer 4.400 dierenartsen. In Zoetermeer zijn inmiddels zo'n zes dierenklinieken gevestigd waar 17 dierenartsen werken. In tegenstelling tot hun vroege voorgangers zijn de meeste Zoetermeerse dierenartsen inmiddels vrouw, namelijk elf. En de kans dat u in de wachtkamer van één van deze klinieken een rund tegenkomt is ongetwijfeld nul. Een afgestudeerde Rijksveearts kreeg in de eerste helft van de 19e eeuw de kwalificatie 1e klasse of 2e klasse mee, afhankelijk van zijn bekwaamheid. Daar hoorde een toelage bij van respectievelijk 500 en 300 gulden, onder de verplichting

Manus Franx (1870-1948), hoefsmid en empirist, bezig met het beslaan van een paard bij zijn smederij in de Katwijkse buurt

dat zij zich moesten vestigen in de door de regering toegewezen plaats. De toelagen werden betaald uit het 'Fonds van den Landbouw'.

Met het opheffen van dat fonds verdween de titel Rijksveearts en gingen de dierenspecialisten gewoon als veearts door het leven. Rijksveearts 1e klasse Van der Vaart was in 1840 één van de slechts 15 Rijksveeartsen in Zuid-Holland. De dichtstbijzijnde collega's van Van der Vaart woonden, buiten de grote steden, in Aarlanderveen, Maasland en Leerdam.

Een veehouder was bij wet verplicht om een veearts in kennis te stellen bij een ziektegeval, als er een "van gouvernementswege erkend veearts in de nabijheid" woont. De veearts was op zijn beurt wettelijk verplicht om ter plekke

het zieke vee te onderzoeken en daarover een schriftelijk verslag te maken. De autoriteiten konden dan bijvoorbeeld besluiten dat een beest afgemaakt moest worden. De Rijksveeartsen waren bevoegd om verklaringen af te geven over schadevergoedingen voor gedode paarden of voor aan longziekte gestorven runderen. De wet uit 1842 sprak over "buitengewone ziekten", zoals runderpest of longziekte. Dit waren ziekten van "verwoestenden aard". Dit in tegenstelling tot "niet buitengewone ziekten" zoals "miltvuur, de ware tongblaar, mondzeer of spruwziekte, klauwzeer, keelvuur, longvuur, darmvuur, lende- of bilvuur en pestbrand". De kennis op het gebied van runderziekten stond nog in de kinderschoenen. Wij weten inmiddels dat mond-en-klauwzeer (MKZ) tot één van de meest besmettelijke dierziekten behoort. Met de kennis van nu zou hij zeker in het rijtje van ziekten van "verwoestenden aard" staan.

Empiristen

Ondanks de wetenschappelijk opgeleide veeartsen hielden wij in Nederland nog lang vast aan oude tradities en dus aan de empiristen. In 1953 nog concludeerde maatschappelijk werker Yolanda Kruls dat Zoetermeer een echte plattelandsgemeente was met een "sterk behoudende inslag der bevolking" en "verbeten vaak vasthouden aan eigen principes". Dat zal in de eeuw daarvoor ongetwijfeld niet anders zijn geweest. Vandaar dat empiristen zoals paardendokters nog tot in de 20e eeuw voorkwamen, ook in Zoetermeer en Zegwaart. Zoals Manus Franx (1870-1948), hoefsmid op de hoek van de Katwijkerlaan/Berkelseweg en paardendokter. Maar ook Jacobus (Koos) Bos Mzn (1859-1917) en zijn zoon Marinus (Rien) Bos Jzn

Klaas de Vink, van 1900 tot 1911 veearts in Zoetermeer en Zegwaart, met zijn vrouw Maria de Raad en hun zoon Abraham Leendert (Foto Anton C. Thomann, Utrecht)

(1887-1982) hielden zich bezig met smeerseltjes voor vee. Als iemand met een paard bij de boerderij van Koos Bos aan de Vlamingstraat 77 kwam en vooraan bij de weg bleef staan, zei Bos: "Tja, tja, je bent zeker nog nooit bij Bos geweest?". Het was namelijk de bedoeling om met het zieke beest het erf op te lopen zodat het werk van de empirist uit het zicht bleef. Er waren ongetwijfeld meer empiristen in Zoetermeer en Zegwaart, maar er is helaas maar weinig over ze bekend.

Je kunt je achteraf afvragen hoe groot het verschil destijds was tussen de van rijkswege opgeleide veeartsen en de kwakzalverij van empiristen. Alexander Numan (1780-1852), hoogleraar aan de Rijksveeartsenijschool en grondlegger van de diergeneeskunde in Nederland schreef in 1830 over 'raadgevingen over de veeziekten ten gevolge der regenachtige weergesteldheid'. Hij schreef onder andere: "Men ontzie de moeijsie niet, om de lichamen der dieren dagelijks te wrijven en te borstelen; ten einde de werkzaamheden der huid op te wekken, en de uitwaseming te onderhouden. Om de maag en de overige werktuigen der spijsverteering te versterken, de ophooping van waterachtige deelen in het ligchaam te voorkomen,

en de ontwikkeling van leverbotten en andere worm-soorten tegen te gaan, doen de specerijachtige, bittere, en zamentrekkende middelen, de beste uitwerking, waarbij men met nut zuur-opslopende zelfstandigheden en eenige zwavel voegen kan. Deze middelen kunnen op zeer verschillende wijzen worden aangewend. De volgende zamenstellingen zullen, tot het bedoelde oogmerk algemeen met vrucht kunnen worden gebezigd. Neem poeder van Alsem, of in deszelfs plaats Drieblad, Wilgenbast, of in deszelfs plaats Eikenbast, Kalmus-wortel, Gentiaan-wortel, Jenever-bezien (bessen), Oester-schelpen, Zwavel, Teer, van ieder een pond. Deze zelfstandigheden onder elkanderen gemengd zijnde, wordt hiervan dagelijks eene zekere hoeveelheid ingegeven, het zij over het kort voeder of met water, of wel als likking (...).” Zeg het maar, wetenschappelijke diergeneeskunde in de kinderschoenen of kwakzalverij?

Doordat men in Nederland stug bleef vasthouden aan de tradities van de empiristen moest rond 1850 de veeartsenschool bijna sluiten. Het aantal leerlingen aan de Rijksveeartsenijschool was inmiddels sterk teruggelopen. In de jaren 1848-1855 werden slechts zeven nieuwe veeartsen opgeleid. Tegen 1850 waren er in Nederland nog maar 121 in Utrechts opgeleide veeartsen tegenover bijna 900 empiristen. Sluiting van de school werd ternauwernood voorkomen doordat minister Thorbecke tijdig de school reorganiseerde.

'Gods slaande hand over Nederland door de pest-siekte onder het rund vee'
ets en gravure door Jan Smit (II), 1745 (Collectie Rijksmuseum)

DE NEDERLANDSCHE

Vee-Verzekering-Bank,

gevestigd te LEIDEN.

Verwaarborgd kapitaal EEN MILLIOEN GULDEN.

DIRECTIE:
W. BERG & Co.

COMMISSARISSEN; de Heeren

A. VAN WINDEN, landbouwer en grondgenoot te Dijkster, en
A. ALSEMGEST, landbouwer en grondgenoot te Dijk, en
E. HANEMAYER, landbouwer en grondgenoot te de Leer.

duit verliezen tegen schade ten gevolge van de

STERFTE VAN HET VEE.

overschuldigd van de oorzaak van die sterfte ook moege zijn, BRAND, BLIKSEMSLAG, ONGELUKKEN BIJ VERVOER, VEEPEST, LONGZIEKTE, kwaadaardig MOND- en KLAUWZIEKTE, MILTVEER, POKKEN en SCHRIJT niet uitgezolen. Sterft ten gevolge van KALVERZIEKTE, of zogenoemde MOERZIEKTE, en bij Paarden ook de SCHIMMELVERGIFTIGING en de KWADE DROES, zijn onder de verzekering begrepen.

Nadere inlichtingen zijn te bekomen bij de verschillende Agenten der Bank, en te Leiden bij:

Kantoor: De Directie: W. BERG & Co.
Oude Singel 154.

Als Agenten zijn o. a. aangesteld de Heeren:

Jb. HOOGEVEEN, Galgewater 9 te Leiden, voor de gemeenten Leiden, Leiderdorp, Zoeterwoude en Warmond.

H. v. VARIK te Oudshoorn, voor Dalsgraven, Zaanamerlied en Aarlanderveen.

A. KOOT te Oudshoorn, voor Oudshoorn en Alphen.

J. GROEN IN 'T WOUDE, Bijlisch, Haarsroonde, voor Haarsroonde en Koudelkerk.

H. VERHAAR te Nieuweten, voor Leinsloede, Ter Aar en Bijnsterwoude.

A. VERHAAR te Nieuweten, voor Nieuweten, Zeevlieden, Mijdsrecht, Uithoorn en Aalsmeer.

C. JANSEN te Nieuwe Wetering, voor de gemeenten Almonde, Bosguade, Woubrugge en Heerlensvoeren.

N. v. d. POREL, Haagsche Treksmaat te Zoeterwoude nabij Leiden, voor de gemeenten Oegstgeest, Bijnsburg, Katsijk, Voorhout, Wassenaar en Veer.

L. DE VEER te Zegwaard, voor Zegwaard, Zoetermeer en Stampwijk.

G. v. EEDEN Ds. te Noordwijk, voor Noordwijk, Noordwijkerhout, Voorhout, Sassenheim en Hilloham.

Advertentie uit het Leidsch Dagblad van 1880 voor een verzekering tegen schade door veeziekten waaronder veepest. Plaatselijk verzekeringsagent was Leendert de Veer. (collectie Erfgoed Leiden)

Van der Vaart werd in 1861, een paar jaar voordat de runderpest uitbrak, opgevolgd door iemand die zich ook 'veearts' noemde. Dit was de uit Ittersson (Overijssel) afkomstige Theodorus (Derk) Tijhaar (1813-1888). Tijhaar had in tegenstelling tot zijn voorganger de Rijksveeartsenijsschool niet doorlopen. Voordat hij op 48-jarige leeftijd als veearts in Zoetermeer kwam werken was hij broodbakker in Alphen. Doordat Tijhaar ongeschoold was als veearts, moet hij formeel worden geschaard onder de empiristen, al zal hij ongetwijfeld kundig zijn geweest. Tijhaar genoot in ieder geval al snel aanzien in de Zoetermeerse gemeenschap. Al sinds 1861 was Tijhaar lid van Heerensociëtië 'De Vriendschap'. En hij had niet alleen in de Zoetermeerse gemeenschap aanzien, Tijhaar was in 1861 ook elke donderdag tussen 8 en 10 uur aanwezig in de woning van een Delftse smid waar belanghebbenden hem konden spreken. In 1863 werd in Zoetermeer en Zegwaard het 50-jarige bestaan van het Koninkrijk gevierd. Bij het feest "der herstelling van Neêrland's onafhankelijkheid" werd een gekostumeerde optocht gehouden met ruim 50 ingezetenen waarbij Derk Tijhaar verkled was als de prins (Koning Willem I).

De veeartsen begonnen zich inmiddels te verenigen. In 1852 werd de "Maatschappij ter bevordering der Veeartsenijkunde" opgericht. Namens deze maatschappij werd in 1855 een adres bij de Tweede Kamer ingediend. De drie indieners achtten een wettelijke regeling nodig om het beroep van veearts te beschermen omdat zij vonden dat de "landman" (landbouwer) schade onderzond door "de onkunde, onbeschaamdheid en soms kwaadwilligheid van ganschelijk onbevoegde uitoefenaren der veeartsenijkunde". De empiristen dus.

Ze constateerden nog steeds een voorliefde van de boerenstand voor deze zelfbenoemde ongediplomeerde deskundigen. Als voorbeeld haalden de veeartsen onder meer aan dat empiristen kwikmiddelen bij melkkoeien toedienden wat meermalen tot vergiftiging bij mensen heeft geleid. Eén van de drie indieners van het adres was Simon van der Vaart, Rijksveearts in Zegwaard. Pas rond 1870 werd het vak serieuzer genomen en breidde de werkgelegenheid voor veeartsen zich geleidelijk uit. En niet eerder dan in 1874 werd de titel "veearts" wettelijk beschermd.

Uitbraak van runderpest

In 1865 brak de runderpest uit in Nederland. Dat was niet voor het eerst. Dit gebeurde al eerder in 1713-1719, 1741-1756 en 1768-1786, 1799 en 1813-1814. Runderpest of veepest, destijds ook runder- of veetyphus genoemd, is een virusziekte. Gezonde dieren raakten besmet door contact met zieke dieren. De besmette runderen kregen dan hoge koorts en zweren op de slijmvliezen van de bek, slokdarm, magen en darmen. Drachtige koeien verloren hun kalf. Soms kwam er nog een ontsteking van de longen en darmen bij met uitdroging tot gevolg. Runderpest was veelal dodelijk voor de runderen. Maar hoe beter de conditie van het vee was, hoe groter de overlevingskansen waren. Ook na afloop van de acute ziekteverschijnselen was het vee nog enige tijd besmettelijk. Het virus bleef vaak nog enkele jaren actief in een besmet gebied. Runderpest bestaat inmiddels niet meer. De epidemie van 1865-1867 was de laatste in ons land. In 2010 verklaarde wereldvoedselorganisatie FAO zelfs dat runderpest als eerste dierziekte door vaccinatie wereldwijd is uitgeroeid. De uitbraak van de runderpest was belangrijk nieuws. In 1865 bestond de Troonrede uit drie hoofdpunten: de toestand van West- en Oost-Indië, de financiën van de Staat en..... de runderpest. Zegwaart werd eind augustus 1865 al getroffen door de runderpest, dit was binnen één maand na de eerste uitbraak in Kethel. De ziekte bleef het aangrenzende Zoetermeer nog tot eind november 1865 bespaard.

De wetenschap en de politiek wisten in 1865 dat de ziekte door een virus werd veroorzaakt en dat de smetstof op alle mogelijke wijzen overgedragen kon worden. De wetenschappers en handhavers hadden echter te maken met principiële, behoudende landbouwers die meenden dat de ziekte een straf van God was, voor al de lichtzinnigheid en goddeloosheid uit die tijd. "Gods slaandehand over Nederland door de pest-siekte over runderen", luidt een vermanend onderschrift bij een ets uit 1745. Dit was ook de stelling van een landbouwer uit de buurt van Amsterdam. Toen

de burgemeester twijfelde aan zijn uitleg zei de boer dat hij dezelfde verschijnselen zag in de stal van zijn buurman. "Zoo!", reageerde de burgemeester, "en zijt gij toen van die pestzieke koeijen terstond naar de uwe gegaan? Dan hebt ge wel gelijk, dat de runderpest eene straf des hemels is, voor de ligtzinnigheid der menschen".

Boerderij Zegwaartsweg 46, in 1865 bewoond door veehouder Adriana Langelaan, weduwe van Leonardus Droogh. De boerderij is in 1992 afgebrand

Een treuzelende overheid

Ondanks de kennis over de besmettelijkheid van de ziekte stelde de liberale minister Thorbecke zich vooralsnog afwachtend op. Geheel in de geest van het liberale denken was hij wars van centraal overheidsingrijpen en vond hij dat lokale autoriteiten (gemeenten) zelf verantwoordelijk waren om maatregelen te nemen. Door dit lakse optreden kon de ziekte zich gemakkelijk verspreiden. Pas op 25 augustus 1865 wees het departement van Binnenlandse Zaken op de wettelijke quarantaine mogelijkheden. Maar dit was te laat. De ziekte heerste toen al in meer dan dertig Zuid-Hollandse gemeenten. Vooral het drijven van het vee over de weg naar en van de veemarkten in Delft en Rotterdam zorgden voor brede verspreiding van de ziekte. Op deze manier bereikte de ziekte ook Zegwaart. Destructie van dieren vond men aanvankelijk niet nodig. Vlees, vet en huiden waren nog prima bruikbaar, mits de dieren in een vroeg stadium van de ziekte werden geslacht, vond men.

Rijksveeartsen rapporteerden na de uitbraak wekelijks aan het ministerie van Binnenlandse Zaken over de voortgang van de epidemie. Aangezien de Zegwaartse veearts Tijhaar geen Rijksveearts was, was hij niet bevoegd om verklaringen af te geven over runderen die waren overleden aan longziekten zoals runderpest. Daarom werd in Zoetermeer tijdelijk een 'gepatenteerde' Rijksveearts gestationeerd. Deze Rijksveearts rapporteerde behalve over Zoetermeer en Zegwaart ook over Benthuizen, Pijnacker en Nootdorp. Het was de pas 20-jarige Zeeuw Emanuel Laurentius van Mervennée (1845-1928). Hij werd direct voor de leeuwen geworpen want Van Mervennée was nog maar in juli 1865 afgestudeerd aan de Rijksveeartsenijschool. In de praktijk zullen Tijhaar en Van Mervennée vermoedelijk wel een twee-eenheid hebben gevormd van ervaring en wetenschap. In ieder geval nam Tijhaar zijn collega mee naar de Heerensociëteit, want ook Van Mervennée was in 1866 lid van die vereniging. De meldingen van de Rijksveeartsen werden wekelijks gepubliceerd in de 'Nederlandsche Staats-Courant'. Het eerste gepubliceerde bericht van Van Mervennée is van 9 september 1865.

Het kabinet Thorbecke viel in 1866. De conservatieve opvolger van Thorbecke, minister Heemskerk, was in tegenstelling tot zijn voorganger wel voorstander van overheidsingrijpen. Hij besloot in de zomer van 1866 dat zieke runderen afgemaakt moesten worden. De dieren werden onteigend, afgemaakt en begraven. De veehouders kregen hiervoor een vergoeding. Ook verbood de overheid het vervoer van koeien, schapen, varkens, vlees en hooi. Maar over het algemeen werkten de maatregelen niet. Veel veehouders en gemeentebesturen waren "ongezind tot onteigening". Men liet de dieren aan hun lot over of men vertrouwde die aan de empiristen toe. Een veearts uit Kamerik meldde dat een koe in een afgezonderde schuur werd behandeld door een empirist. Volgens deze empirist leed de koe aan een gebrek, door hem genoemd "de graauwe meer". De veearts vulde droogjes aan: "door mij bevonden te zijn runderpest".

Daarnaast geloofde een aantal veehouders simpelweg niet in de besmettelijkheid van de ziekte. Bovendien was er onvoldoende toezicht door veldwachters en weinig geld om de veehouders te vergoeden voor het afmaken van het vee. Sommigen waren naast veehouder ook gezagsdrager, zoals bijvoorbeeld burgemeester Hendrik Johannes Augustijn (1830-1905) van Zoetermeer en wethouder van Zoetermeer Jan Groenewegen (1813-1885). Die belangen waren ook in de gemeenteraden van Zoetermeer en Zegwaart aanwezig. De raadsleden in Zoetermeer waren Gerrit Pieter de Bruijn (1809-1880), akkerbouwer aan de Vlamingstraat, Hendrik van Dorp (1807-1879), akkerbouwer aan de Voorweg, Gerrit de Groot (1813-1895), veehouder aan de Meerpolder, Isaac Molenaar (1796-1866), notaris en Jan Poot (1807-1890), akkerbouwer aan de Voorweg.

De gemeenteraad van Zegwaart laat niet een heel ander beeld zien: Rokus van Alphen (1808-1880), akkerbouwer aan de Rokkeveenseweg, Jacob van Beek (1817-1910), akkerbouwer aan de Dorpsstraat, Cornelis Bos (1810-1866), winkelier, Krijn Hoefsmit (1800-1877), geneesheer, Arie Visser (1823-1905), veehouder aan de Molleweg/Stationsstraat en Gerrit van Wijk (1798-1884), akkerbouwer aan de Zegwaartseweg. In Zegwaart was Arie Visser naast veehouder ook wethouder.

Links Pieter Klos (1853-1932) rond 1900. Klos was veedrijver. Door het drijven van runderen naar en van de markten in Rotterdam en Delft verspreidde de runderpest zich over Zuid-Holland. Rechts waarschijnlijk veedrijver Bert Rienties (Foto D. Pander, Leiden)

Niet iedereen kon goed omgaan met die tegenstrijdige belangen. Weegt het algemeen belang van het ruimen van vee zwaarder dan het belang van de eigen veestapel? En laten we eerlijk zijn, het merendeel van de plaatselijke gezagsdragers was landbouwer op gevorderde leeftijd. De kans is groot dat ook zij sterk behoudend waren, de pest zagen als een straf van God, wars waren van overheidsingrijpen, baas waren op eigen erf, kritisch stonden tegenover veeartsenij en vasthielden aan de tradities van empiristen. Overigens net als vele anderen in die tijd.

Oproer

Er gingen op een bepaald moment zelfs geruchten dat 4.000 Utrechtse boeren het Koninklijk Paleis wilden belegeren om de regering te dwingen om te stoppen met het afmaken van vee. Heemskerk probeerde met harde hand de boel onder controle te krijgen, onder meer door het inzetten van militairen.

Deze hielden toezicht op het graven van grafkuilen en op de slacht van runderen. In diverse plaatsen in Nederland kwam het tot confrontaties, zoals in april 1867 in Schoonrewoerd (Zuid-Holland). De bevolking weigerde vanuit geloofsovertuiging om grafkuilen te graven. Velen meenden namelijk dat het afmaken van vee verzet was tegen de Almachtige God. Wie heeft immers ooit Zijn wil weerstaan? Of Zijn oordeel kunnen afwenden? Hierna liet de burgemeester arbeiders uit Vianen komen die onder bewaking van infanteristen aan het werk gingen. Toen de arbeiders met stenen werden bekogeld werd het vuur geopend op de bevolking. Er vielen twee doden en vier gewonden. In juli 1867 werd in Benschop (Utrecht) een veehouder, tevens wethouder, door militairen tijdens een patrouille doodgeschoten omdat hij zich in struikgewas verstopte en weigerde zich bekend te maken. De wethouder werd betrapt op het smokkelen van runderen. Geloof in Gods wil en persoonlijk financieel gewin, dat waren de belangrijkste (tegengestelde) drijfveren om niet mee te werken aan het weren van de veepest. Dat zal in Zoetermeer en Zegwaart niet anders zijn geweest.

Zover als in Schoonrewoerd en Benschop kwam het in Zoetermeer en Zegwaart gelukkig niet. Achteraf gezien leek hier alles redelijk gedisciplineerd te verlopen. Veel veehouders meldden het zelf bij de burgemeester als zij dieren hadden die besmet waren, ook al waren hierop uitzonderingen. In oktober 1865 werd een veehouder uit Zegwaart veroordeeld tot een geldboete van 25 gulden wegens verzuim van aangifte van "zieke en besmettelijke koebeesten". Veearts Van Mervennée berichtte over de eerste week van januari 1866 dat de runderpest in Zoetermeer algemeen heerste en dat de veehouders niet meewerkten tot het weren van de ziekte. In januari 1866 stonden ook drie Zoetermeesters terecht. "Welke stijfhoofdige, ondoordachte en gevaarlijke handelingen werden gepleegd", begon het Dagblad van Zuid-holland en 's-Gravenhage. De eerste veehouder weigerde de Rijksveearts toegang te verlenen. Sterker, hij had zijn knecht opdracht gegeven om geen enkele veearts toe te laten. Op de veelvuldig gestelde vraag van de rechter waarom hij dat deed, antwoordde de veehouder stoïcijns dat de veearts er toch ook geen raad mee zou weten. Er werd een gevangenisstraf van minstens 8 dagen en hoogstens 2 maanden geëist of een geldboete van minstens 25 en hoogstens 200 gulden.

De tweede verdachte had het nog bonter gemaakt. Hij had een stal van 24 beesten. Hiervan waren er 19 aan runderpest gestorven. Hij verzuimde aangifte te doen en liet het zieke vee op de stal staan bij het gezonde vee. En wat deed hij nog meer? Hij vroeg toestemming om het vlees van één gestorven beest voor eigen consumptie te mogen zouten. Echter, hij verdeelde dit in 60 porties en gaf het aan verschillende armen. Het vlees van de overige 18 dieren had hij aan verschillende personen verkocht. De 35-jarige burgemeester Augustijn, die als getuige werd gehoord, verklaarde dat hij uit vrees voor oproer in zijn gemeente zich niet in staat voelde om tegen de vleeshandel van aan runderpest overleden vee op te treden. In de laatste zaak werd een celstraf geëist van minimaal 2 maanden en maximaal 6 maanden of een boete tussen 50 gulden en 250 gulden. De veehouders kregen respectievelijk

Boerderij Voorweg 109 uit 1679. In 1865 woonde hier veehouder Jan Groenewegen Tzn. (Collectie Stadsarchief Zoetermeer)

een boete opgelegd van 10 gulden en 8 dagen celstraf. Een bedrag van 10 gulden in 1865 zou in 2018 iets meer dan 100 euro zijn. Zou het indruk hebben gemaakt op de landbouwer? De derde persoon die terechtstond was een oppasser van ziek vee. Hem werd ten laste gelegd dat hij niet dadelijk aan de burgemeester had gemeld dat het vee ziek was en dat hij de beesten niet had afgezonderd. Maar erger dan wat "stijfhoofdige" veehouders en veehoeders en een angstige burgemeester werd het niet in Zoetermeer en Zegwaard. En of die angst van Augustijn om op te treden terecht was? Niemand zal het weten. Misschien heeft de burgemeester met zijn terughoudendheid wel taferelen als in Schoonrewoerd voorkomen.

De ziekte in Zoetermeer en Zegwaard

Na de uitbraak was de lokale overheid dus zelf verantwoordelijk voor het nemen van maatregelen. In Zoetermeer en Zegwaard hielden de respectievelijke burgemeesters Augustijn en Lammens in dat besmette dieren werden onteigend en afgemaakt om te voorkomen dat de ziekte zich verder zou verspreiden. Dit recht hadden zij op grond van de Onteigeningswet 1851, een wet die anno 2018 overigens nog steeds van kracht is.

De jonge veearts Van Mervennée ging voortvarend van start. Landbouwer Jacob Bol (Zegwaartseweg 7) had begin september 1865 aangifte gedaan van een zieke zwarte vaars. Na onderzoek door Van Mervennée werd geconstateerd dat het dier leed aan de "heerschende besmettelijke Veeziekte". Na de diagnose door de veearts werd op last van de burgemeester het dier onteigend en afgemaakt. Dit gold ook voor twee bonte kalveren van Adriana Langelaan, weduwe van Leonardus Droogh (Zegwaartseweg 46). Nadat aangifte was gedaan werden ook deze dieren onteigend en afgemaakt. De huid werd ingekerfd en de dieren werden met bijvoeging van desinfecterend koolteer begraven. Dat inkerven had geen medisch doel. Dit was bedoeld om de huid onbruikbaar te maken. Het gebeurde dat kadavers 's nachts werden opgegraven en dat alsnog de huid van het dier werd gehaald om verkocht te worden.

In de maanden oktober en november kwamen er geen meldingen, maar vanaf december 1865 ging het hard. In Zegwaart werden in januari 1866 ook de veehouders weduwe Pieter van Reeuwijk (Rokkeveenseweg 44), Rokus van Alphen (Rokkeveenseweg 50) en Samuel van Graauwenhaan (Zegwaartseweg 31) getroffen. Vanaf december 1865 werden er geen zieke beesten meer afgemaakt. Er kwamen alleen maar meldingen van dode dieren die vervolgens werden onteigend en met desinfecterende ongebluste kalk werden begraven. Het was Van Mervennée opgevallen dat het ziektebeeld behoorlijk kon verschillen: "Op de eene plaats woedt zij veel heviger dan op een andere soms zeer naburige; zoo zijn er enkele voorbeelden, dat bij den eenen veehouder bijna alle runderen sterven, terwijl bij een anderen de meeste herstellen, zonder dat dit verschil is toe te schrijven aan verschil in behandeling". In januari 1866 bleef de ziekte in Zegwaart beperkt tot de stallen van drie veehouders, twee van hen waren Rokus van Alphen en weduwe Pieter van Reeuwijk. Van Mervennée merkte op dat de ziekte goedaardig was. Bij één van de drie veehouders, waarschijnlijk Van Alphen, was van de 14 zieke runderen er slechts één bezweken. De verzorging van het zieke vee bij deze veehouder noemde Van Mervennée uitmuntend. Over het algemeen prees de veearts de zorg die de veehouders in Zegwaart aan hun zieke runderen besteedden. Daar zag hij de vele aangetaste beesten onder aanwending van "wrijvingen en bedekken met natte kleden" herstellen. Volgens Van Mervennée herstelde in Zegwaart 55% van de runderen van de ziekte. Enerzijds kon dat komen door de goede conditie van het vee, anderzijds door de goede verzorging tijdens de ziekte.

In het Handelsblad van 20 januari 1866 stond een ingezonden stuk waarin werd gemeld dat veehouders in Hof van Delft en Zegwaart een alternatieve, weliswaar onwettige, behandelmethode hanteerden. Over de huid van het zieke vee werd sterk gewreven en vervolgens werd de huid met koude natte doeken bedekt met daarbovenop droge doeken. Wonder boven wonder (of juist niet), genazen veel aangetaste beesten door deze toch wel héle empirische wijze van behandelen. Conclusie volgens de auteur: "Het is dus niet door de kunstheeren, het is niet door den grooten der aarde die de luxus en de weelde najagen, en door allerlei spiritiosa hun brein benevelen en het frissche water, dat zij niet kunnen ontbernen, maar het is, of moet

dan zijn door de veepest en door den eenvoudigen landman, dat de natuurgeneeskunde, ook voor den mensch zich baan breken zal." Tja, alternatieve geneeskunde heeft zich anno 2018 inderdaad een plek veroverd in de medische wetenschap. Maar of deze bijzondere behandelwijze van ziek vee daaraan heeft bijgedragen?

De ziekte had in november 1865 ook Zoetermeer bereikt, al bleef hij aanvankelijk beperkt tot drie veehouders. Dit waren Jan Groenewegen Tzn (Voorweg 109), Hendrik van Dorp (Voorweg 153) en Isaac Bos Gzn (Vlamingstraat 59). Bij deze drie veehouders waren in totaal 49 beesten aangetast. Vanaf januari 1866 werd ook bij andere veehouders runderpest geconstateerd, zoals Andries Duiniveld (Voorweg 37), burgemeester Hendrik Johannes Augustijn (Vlamingstraat 49, 'Akkerlust'), Pieter Steeneveld (Voorweg 192), Hendrik Koetsier (Vlamingstraat 4) en Huibert Vrijenhoek (Voorweg 105). Als een rund was overleden werd de onteigening ervan door burgemeester en wethouders gemeld aan de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland en gepubliceerd in de krant. In juli 1866 ging Van Mervennée weer terug naar zijn geboortegrond en vestigde hij zich als veearts in Goes. Het ergste was inmiddels achter de rug. Er waren nog wat sporadische oplevingen van de runderpest. Af en toe overleed er nog een dier. Vanaf dat moment stond Derk Tijhaar er weer alleen voor, ook al mocht hij niet zelf rapporteren. De veearts van Voorschoten, T. van Rhijn, werd in mei 1867 als vee-inspecteur voor Zoetermeer en Zegwaart benoemd.

Het einde van de pest

De laatste melding van de ziekte in Zegwaart was op 16 maart 1867 en in Zoetermeer op 17 februari 1867. Als we in 1867 de balans opmaken dan blijkt dat de veehouders in Zegwaart bij het uitbreken van de ziekte 571 runderen hadden. Hiervan werden er 179 aangetast door de runderpest waarvan er 85 waren overleden of werden afgemaakt. In Zegwaart overleefde 15% van het vee de runderpest niet. In Zoetermeer waren er vóór de uitbraak in december 1865 nog 1.030 runderen. Hiervan waren begin 1867 maar liefst 619 dieren aangetast. Daarvan overleden 382 dieren. De runderpest had vooral Zoetermeer getroffen. In Zoetermeer was 37% van het rundvee aan de runderpest overleden. De kosten voor de gemeenschap waren hoog. De kostprijs van een rund was in 1867 ongeveer honderd gulden. De 467 overleden dieren kostten de landbouwers in totaal 46.700 gulden. Naar huidige maatstaven is dat ongeveer 470.000 euro. Dit alleen al waren de kosten om het dode vee te vervangen door gezonde dieren. Wat opvalt is dat het percentage overleden runderen in Zoetermeer twee keer zo hoog was als in Zegwaart. Wat ook opvalt uit de berichten van Van Mervennée is dat de landbouwers in Zegwaart blijkbaar meer moeite deden om hun vee te laten herstellen dan de landbouwers in Zoetermeer. Uit Zegwaart kwamen berichten over een alternatieve vorm van geneeswijze. En eigenlijk klinkt dat als een poging om het vee goed te verzorgen. Van Mervennée prees dan ook de inzet van Zegwaartse veehouders terwijl de Zoetermeerse veehouders door de veearts (aanvankelijk) werd verweten weinig mee te werken. Daar komt bij dat burgemeester Augustijn weigerde stevig op te treden, omdat hij rellen vreesde. Was dit allemaal de reden waarom er zoveel meer runderen in Zoetermeer de pest niet overleefden, ten opzichte van het vee in Zegwaart?

Boerderij Vlamingstraat 77. Tot 1917 was dit de boerderij van landbouwer en empirist Koos Bos Mzn. (Collectie Stadsarchief Zoetermeer)

De afloop

De uitbraak van het virus leidde tot een ware ramp in Nederland. Landelijk gezien zou uiteindelijk meer dan de helft van de runderen in Nederland sterven tijdens de epidemie. In Zuid-Holland was 40% van het koevee verloren gegaan, in Utrecht zelfs 55%. Het verloren vee alleen al kostte het land meer dan 8 miljoen gulden. In de huidige tijd zou dat meer dan 177 miljoen euro zijn.

En hoe verging het de Zoetermeerse veearts Tijhaar zelf? Het jaar 1866 werd ook voor hemzelf een rampjaar. Zoetermeer en Zegwaart waren al getroffen door de runderpest. Maar alsof dat nog niet genoeg was werd de bevolking ook nog geconfronteerd met een cholera-epidemie. Op 4 mei 1866 overleed het enig kind van Derk Tijhaar, de 20-jarige Hermanus Tijhaar. En op 1 juni 1866 volgde Anna Maria Moons, de vrouw van Derk, op 47-jarige leeftijd. Binnen een maand tijd had Derk geen gezin meer. Of de zoon en de vrouw van Derk door cholera zijn overleden is niet duidelijk. De landelijke epidemie begon eind april 1866, dus het zou heel goed kunnen. In Zoetermeer stierven overigens 39 mensen aan cholera, op een inwonertal van 1.055. En in Zegwaart overleden 61 mensen aan de ziekte, op een inwonertal van 1.432. In totaal 100 slachtoffers in een paar maanden tijd.

Of er een direct verband was tussen de runderpest en cholera is de vraag. Volgens sociologe Jo Swabe zijn mensen, door onze afhankelijkheid van dieren, erg kwetsbaar geworden voor de gevolgen van epidemieën die niet onder mensen maar onder dieren plaatsvindt. Dit heeft geleid tot grote economische schade, tegenspoed, hongernood maar ook tot vermindering van weerstand tegen andere ziektekiemen. Er was dan wel geen direct verband tussen de runderpest en cholera maar een indirect verband kan mogelijk wel worden gelegd. En het wrange is dat de veeartsen de veehouders in 1865-1867 aanraadden om het drinkwater voor het vee elke twee uur te verversen en ook om er wat zwavel of zeezoutzuur doorheen te mengen om zodoende de kans op runderpest te verminderen. Maar zelfs mét die kennis van de "kunstheeren" waren mensen sceptisch dat het "frissche water" belangrijk was om besmettelijke ziekten te voorkomen. Hard over de koeien wrijven en ze bedekken met natte lappen hielp ook, toch? En helaas was de wetenschap in die tijd nog niet zo ver dat men wist dat gezond drinkwater ook voor mensen van belang was om ziektes als cholera te voorkomen.

In oktober 1866 huwde de 52-jarige weduwnaar Derk Tijhaar in Zegwaart met de 34-jarige Cunira Wagman. En in 1874 kreeg Tijhaar op grond van de wet "Regeling van de uitoefening der veeartsenijkunst" uit 1874 als niet-geëxamineerde veearts alsnog een bewijs van toegang tot uitoefening van de veeartsenijkunst. Deze werd uitgereikt als erkenning voor zijn kennis en kunde. Vier jaar later vertrok Tijhaar naar Delft waar hij als veearts ging werken en waar hij in 1888 op 75-jarige leeftijd overleed. De 13 jaar dat Tijhaar in Zoetermeer woonde en werkte zal professioneel gezien een uitdagende tijd zijn geweest. Op persoonlijk vlak moet het een dramatische periode zijn geweest voor hem. Tijhaar werd in 1878 opgevolgd door de 22-jarige veearts Marinus Flohil (1856-1922). Flohil bleef tot 1900 in Zoetermeer en Zegwaart zijn vak uitoefenen.

Uit onderzoek door een Landbouwcommissie in 1886 bleek dat Nederland op het gebied van landbouw hopeloos achterliep op andere landen. Volgens de onderzoekers lag de oorzaak in onvoldoende ontwikkeling en een gebrek aan vakkennis. Van de 50 rapporteurs pleitten desondanks slechts 15 voor vakonderwijs. Daarbij werden winterscholen en wintercursussen als oplossing genoemd. De winter was hiervoor het meest geschikt omdat in dat jaargetijde namelijk minder te doen was op de boerenbedrijven. In Zoetermeer en Zegwaart werd door een subsidie van 200 gulden in oktober 1895 voor het eerst een wintercursus georganiseerd. De opleiding werd verzorgd door Sepers Jacob van den Berg, hoofd openbare school in de Katwijkse buurt, en veearts Marinus Flohil. Na twee jaar werd aan de eerste acht cursisten een getuigschrift uitgereikt: Johannes Noordam Wzn, Johannes IJsaac Uijterlinde, Isaac Johannes Uijterlinde, Cornelis Hoogeboezem, Pieter Willem van Reeuwijk, allen te Zegwaart, G(errit?) van der Meer uit Pijnacker en Jan van den Berg Azn uit Benthuisen. Opvallend, onder de eerste cursisten dus geen enkele Zoetermeerse veehouder.

*De Zoetermeerse Meerpolder met in de verte een pestbosje.
(Collectie Stadsarchief Zoetermeer)*

Nadat Marinus Flohil in 1900 naar 's-Gravenhage verhuisde werd hij opgevolgd door de Groninger Klaas de Vink (1875-1969) die hier tot 1911 zou blijven. Zijn opvolger in 1911 was Jacobus Louis Moerkercken van der Meulen (1883-1963). Moerkercken verzorgde vanaf 1911 nog een aantal winter- en paardencursussen in Zoetermeer en Zegwaard.

En hoe verging het de koehelpers en paardendokters of hoe zij zich ook mochten noemen? Zij hebben best nog lang bestaan. In december 1938 nog kwam in Haarlem een zogenaamde 'koeiendokter' voor de rechter. Hij had bij verscheidene landbouwers een smeerseltje verkocht dat de dieren moest vrijwaren voor mond-en-klauwzeer.

Restanten in het landschap

Het is al meer dan 150 jaar geleden maar aan de runderpest worden we nog steeds herinnerd, ook al realiseren wij ons dat niet of nauwelijks. Her en der in het Zuid-Hollands weidegebied staan kleine bosjes met struiken en bomen tussen de weilanden. Pestbosjes, krogenbosjes of koebosjes worden ze genoemd. Pestbosjes zijn de

stille getuigen van de uitbraak van veeziektes in de 19e eeuw. De bosjes hebben iets mystieks, iets mysterieus. Middenin een weids en geordend, uitgestrekt weiland ligt daar zonder zichtbare aanleiding een klein bosje. Kinderen kregen vaak te horen dat ze daar niet mochten spelen. Dat was gevaarlijk omdat er zieke koeien waren begraven. En dat droeg alleen maar bij aan de mythe rondom deze bosjes. De bosjes werden letterlijk gemeden als de pest.

Bij uitbraak van besmettelijke ziektes zoals runderpest, mond-en-klauwzeer en miltvuur moesten de besmette dieren in de 19e eeuw op het bedrijf van de landbouwer worden afgemaakt maar ook begraven. Destructiebedrijven bestonden nog niet. En dat begraven gebeurde meestal op een afgelegen stuk weiland, ver weg van de stal. Om het stuk weiland te isoleren werd er vaak een sloot omheen gegraven. Ook werd het weiland daar niet gemaaid waardoor er struiken en bomen opschoten. Aan welk soort ziekte de koeien hebben geleden die begraven zijn op de plek van het pestbosje, is vaak niet bekend. Dat kan runderpest zijn maar ook miltvuur (antrax). En vooral miltvuursporen zijn nog heel lang besmettelijk. In 2013 werden bijvoorbeeld in Lent (Gelderland) levensvatbare miltvuursporen gevonden van kadavers die daar al minstens 70 jaar lagen. Kadavers van koeien die waren overleden aan miltvuur werden ook vaak verbrand. Dat dit geen ongevaarlijk werk was bleek in 1914 in Bodegraven. Iemand die had geholpen bij het verbranden van een dergelijk kadaver was aan bloedvergiftiging overleden. Een onbeduidend wondje aan zijn gezicht was in contact gekomen met de sporen van de miltvuurbacteriën. Ook in Zoetermeer ging het bijna mis. In 1933 slachtte Jan Westgeest een koe die naar later bleek besmet was met miltvuur. De slachter raakte geïnfecteerd en moest naar het academisch ziekenhuis in Leiden worden gebracht. Kortom, gevaarlijk goedje dat miltvuur.

Pestbosjes zijn niet alleen bijzonder maar ook waardevol. Ze vormen een cultuur-historisch en een landschappelijk element en ze hebben ook natuurwaarde omdat allerlei soorten dieren hierin kunnen schuilen. Pestbosjes staan steeds meer onder druk in Nederland. Ze worden niet of slecht onderhouden of ze verdwijnen om plaats te maken voor grasland. Er bestaat zelfs een project om met Europese subsidie de pestbosjes door rooi-, snoei- en slootwerk te beheren. Het project heet: "laat het pestbosje zijn hart luchten".

In Zoetermeer zijn op twee na alle pestbosjes verdwenen. De twee overgebleven bosjes staan in de Meerpolder, in het weiland achter Meerpolder 1 en Meerpolder 10. Wordt het niet tijd dat wij de pestbosjes aan de anonimiteit onttrekken en de laatst overgebleven pestbosjes van Zoetermeer een beschermde status te geven? Het beschermen van de pestbosjes als een 'Historisch landschapselement' zou een mooi gebaar zijn om meer dan 150 jaar na dato aandacht te schenken aan de Zoetermeerse rampjaren 1865-1867.

Bronnen

Verslag van J. Bos met toelichting door B. de Leeuw. In: Heemtijdinghen, jaargang. 14 nr. 1 maart 1978.

J. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950. Wageningen 1992.

Pim van der Kooij, Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw.

Rapport aan den Koning van de Commissie, benoemd bij zijner Majesteits besluit van den 16den julij 1866, no. 68, tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera (...). 's-Gravenhage 1868.

Ronald Rommes, 'Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeyen'. Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw. In: Jaarboek Oud-Utrecht 2001.

W.C.H. Staring, De Runderpest. In: De Volksvlijt, tijdschrift voor nijverheid, landbouw, handel en scheepvaart, 1867.

Tijdschrift voor diergeneeskunde", uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering der Veeartsenijkunde in Nederland, onder red. van J.J. Hinze, Utrecht 1875.

Jo Swabe, Koeienziekte is prijs van domesticatie. In: NRC Handelsblad 1 april 1996.

De Tijdgenoot, verzameling van stukken betreffende den tegenwoordigen toestand des Vaderlands, eerste deel, Amsterdam 1841.

Wybren Verstegen, De 'gekke koeien' van de achttiende eeuw. In Trouw 2 april 1996.

Voorgangers: Dierenartsen uit vroeger tijd (34) Franciscus Cornelis Hekmeijer (1809-1886). In: Tijdschrift voor diergeneeskunde, www.veterinaryhistory.nl

Ronald van der Wal, Of geweld zal worden gebruikt!: militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920. Hilversum 2003.

www.delpher.nl (historische kranten); <http://leiden.courant.nu>;

www.pestbosjes.nl; <https://www.rabobankcijfersentrends> (dierenartsen);

www.uu.nl/bachelors/diergeneeskunde/selectie;

<https://devriendschap1861.nl>

Deelnemers aan de Paarden-cursus in 1915; zittend vierde van links veearts Moerkercken van der Meulen

